

BUXORO VILOYATI
HOKIMLIGI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY VA O'RTA MAHSUS
TALIM VAZIRLIGI

BUXORO
DAVLAT
UNIVERSITETI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
INNOVATSION
RIVOJLANISH VAZIRLIGI

DAVLAT TILINI RIVOJLANTIRISH

DAVLAT TILI - TARAQQIYOT VA MILLIY YUKSALISH MEZONI

MAVZUSIDAGI RESPUBLIKA MIQYOSIDAGI ILMIY-AMALIY ANJUMANI

21-oktabr

O'zbek tiliga davlat til
maqomi berilgan kun
muhborak bo'lsin!

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI INNOVATSION
RIVOJLANISH VAZIRLIGI
DAVLAT TILINI RIVOJLANTIRISH DEPARTAMENTI
BUXORO VILOYAT HOKIMLIGI**

**DAVLAT TILI - IJTIMOIIY
TARAQQIYOT VA MILLIY
YUKSALISH MEZONI**

*(O'zbek tiliga Davlat tili maqomi berilganligining 31 yilligiga
bag'ishlangan respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari)*

BUXORO, 2020-yil, 16-oktabr

DAVLAT TILI - IJTIMOYIY TARAQQIYOT VA MILLIY YUKSALISH MEZONI

“Davlat tili - ijtimoiy taraqqiyot va milliy yuksalish mezoni” mavzusida Respublika masofaviy ilmiy-amaliy anjumani ilmiy maqola va tezislari to'plami. (2020-yil,16-oktabr). Buxoro: 2020-y. 706 bet.

MAS'UL MUHARRIR:

Ahmedov A.R.

- f.f.n., dotsent

TAQRIZCHILAR:

Abuzalova M.Q. - f.f.d., prof.

Nazamva S.A. - f.f.n., dots.

Eshonqulov H.P. - f.f.n., dots.

Yo'ldosheva D.N. - p.f.n. dots.

TO'PLOVCHI VA NASHRGA TAYYORLOVCHI:

G'aybullayeva N.I. - f.f.f.d (PhD)

Tosheva D.A. - f.f.f.d (PhD)

G'ulomova Sh.Q. - f.f.f.d (PhD)

Ushbu Respublika masofaviy ilmiy-amaliy anjumanining ilmiy maqola va tezislari to'plamida O'zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuni qabul qilinganining 31 yilligi hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tabdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-5850-son Farmonida ko'zda tutilgan “O'zbek tili bayrami kuni”ni keng nishonlash, jumladan: o'zbek tilining davlat tili sifatida nufuzini oshirish va qo'llanish ko'lamini yanada kengaytirish shuningdek o'zbek tilining davlat va jamiyat hayotidagi mavqeyini yanada yuksaltirish, davlat tilining rivojlanishi, tarixiy taraqqiyoti, istiqboli bilan bog'liq ilmiy tadqiqotlar samarasini oshirish, o'zbek nazariy tilshunosligi, leksikologiya hamda leksikografiyasi, til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasida belgilangan vazifalar va amaliy filologiyani rivojlantirish, o'zbek tili ta'limi muammolari, davlat tilida ish yuritish va nutq madariyati masalalari berasida fikr va tajriba almashish, sohada amalga oshirilayotgan ishlarni tahlil qilish va bu boradagi takliflarni ishlab chiqish bo'yicha ilmiy, amaliy va uslubiy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Mazkur to'plamga kiritilgan maqolalar va tezislarning maznuni, statistik ma'lumotlar hamda bildirilgan fikr va mulohazalarga muallifarning o'zlari mas'uldirlar.

**DAVLAT TILI – IJTIMOIIY TARAQQIYOT VA
MILLIY YUKSALISH MEZONI**

Asadova M.F.	Zamonaviy tilshunoslikning milliy yuksalish va ilmiy tafakkur taraqqiyotidagi o'rn	431
Berdiyeva D.T. Alloqov F.B. Yaxshiqulova M.T.	Ayrim Qorako'l shevalarining leksik-semantik xususiyatlari	435
Boltayeva N.O'.	Publitsistik matnlarda sarlavhaning ifoda usullari	441
Bozorova G.Z.	O'zbek tilidagi pleonastik birliklar tasnifi	445
Halimov E.	Ona tili - millat g'ururi	458
Hamroyeva N.N.	Iltifot shaxslararo og'zaki muloqotning muhim tarkibiy qismi sifatida	454
Hamroyeva Sh. Gulyamova Sh.	Elektron lug'atlar kompyuter leksikografyasi mahsuli	459
Haydarov A.	Ingliz va o'zbek tillarida onomatopeyalarning uslubiy xususiyatlari	465
Haydarova N.	O'zbek tili frazeologizmlarida milliy xususiyatlarning aks etishi	472
Islamov O'.	Til madaniyatining taraqqiyoti xususida	475
Karimov S. Rashidova U.	O'zbek tilida uslublararo frazema qo'llashda xilma-xillik	479
Mo'minov Sh. Madaminova S.	Rahbar nutqida hozirjavoblik	483
Nazarova S. Xojiyeva M.	So'z birikmalarida sintaktik va nominativ xususiyatlar uyg'unlashuvi	486
Qobilova A.	Perifrastik nominatsiyaning xususiyatlari.	490
Raximova R.	O'zbek tili tarixiga bir nazar	493
Salixova N.	O'zbek tilida undov so'zlarning o'rn	498
Qodirova Z.	Qisqa matnlarning lingvistik xususiyatlari	501
Sobirova D. Ziyoyeva M.	O'zbek muloqotida pleonazm	504
Sobirova D.	Publitsistik matnlarda so'z birikmasi-sarlavhalar	506
Toirova G.	Milliy korpus fragmenti interfeysini	509

**SO‘Z BIRIKMALARIDA SINTAKTIK VA
NOMINATIV XUSUSIYATLAR UYG‘UNLASHUVI**

Nazarova Saida Axmedjanovna,

filologiya fanlari nomzodi,

BuxDU O‘zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti

Xojiyeva Maxfirat Yusupovna,

BuxDU O‘zbek tilshunosligi kafedrası o‘qıtuvchisi

ANNOTATSIYA. Maqolada o‘zbek substansial sintaksisi tadqiqiga doir masalalardan biri – so‘z birikmasi(SB) lisoniy mohiyatida sintaktik va nominativ xususiyatlarning muvofiqlashuvi xususida fikr yuritilgan. Bu masala SB tizimidagi hokim a‘zosi fe‘lli birikmalarning ma‘noviy guruhlari hamda lisoniy qurilish qoliplarining muvofiqligini aniqlash asosida tahlil qilingan.

KIRISH. Til egalarining muayyan kommunikativ maqsadi va ehtiyoji tufayli nutqda turli ma‘noviy munosabatlarni ifodalaydigan so‘z birikma(SB)lari hosil bo‘ladi. Nutqda ro‘yobga chiqqan SBlari tilda mavjud birikish usullari, lisoniy sintaktik qolip(LSQ)lardan biri voqelashganligidan darak beradi.SB o‘z qurilishida tilning sintaktik qonuniyatini aks ettiruvchi sintaktik sath birligidir. Barcha til birliklari kabi SBlari ham ma‘lum vazifaga xoslangan bo‘ladi. Bu sintaktik birlikning vazifasi nominativ tizimga mansubligi va nominativ birliklar sirasidagi o‘rmini belgilaydi.

ASOSIY QISM. SBlarining lisoniy mohiyatida sintaktik va nominativ tabiati uyg‘unlashgan bo‘ladi. Birinchi navbatda, uning sintaktik tabiatiga e‘tibor qaratamiz. Negaki, nutq voqeligida kuzatishda berilgan SBlari o‘zbek tili sintaktik sathida SBlarini hosil qiluvchi 16 xil LSQning hosilalari hisoblanadi. O‘zbek tilida SBlarini hosil qiluvchi 16 turdagi LSQning mavjudligi fikrimizning dalilidir.[1] Til sohiblarining kommunikativ munosabatlarida kuzatiladigan SBlari lisoniy sintaktik birlik maqomidagi mazkur LSQlarning nutqiy voqelanish oqibatidir. SBlari xilma-xil ko‘rinishda bo‘lganligi bois ularni yuzaga chiqaruvchi LSQ turi va miqdori ko‘p. SBlarini hosil qiluvchi 16 xil LSQni tilning tushuncha ifodalash, ya‘ni nomlash vazifasini bajaruvchi sintaktik imkoniyati sifatida e‘tirof etish ilmiy haqiqatga mos. Zero, o‘zbek tilida tushuncha ifodalash

yoki atash vazifasi mavjud lisoniy sintaktik imkoniyatlarning SB shaklida ro'yobga chiqishi natijasida amalga oshiriladi.

SBlari tizimida hokim a'zosi fe'lli birikmalar alohida o'ringa ega. Bu SBlari lisoniy mohiyatida sintaktik va ma'noviy xususiyatlar uyg'unligini tahlil qilishdan avval fe'lli birikmalar guruhini belgilash lozim.

Fe'l nutqda ot, sifat, son, ravish, olmosh va taqlid leksemalar bilan birikib, muayyan predmetga xos harakat va holatning belgi-xususiyatini hamda obyekt bilan bog'liq harakat-holatni ifodalab keladi. Fe'lli birikmalarning *yaxshi o'qimoq, ikki-uch marta kelmoq, pinhona uchrashmoq, har gal aytmoq, milt-milt yonmoq* kabi ko'rinishlari harakat va holatning muayyan belgi-xususiyatini bildiradi. Tobe vaziyatni egallagan leksemalarning sifat, son, ravish, olmosh va taqlid turkumiga mansubligi hosilalarni bir-biridan farqlab turadi. Harakat-holatni anglatish ma'nosi (vazifasi) fe'lning qayd etilgan turkumlarga oid so'zlar bilan sintaktik aloqaga kirishuvida muayyanlashadi.

Bundan tashqari, turli nutqiy ehtiyoj, maqsad, vaziyat talabiga ko'ra yuzaga keluvchi *kitobni o'qimoq, mashqni bajarmoq; maktabga bormoq, muharrirga yozmoq; poyezdda kelmoq, tanlovda qatnashmoq; daladan qaytmoq, temirdan yasamoq, ketmon bilan chopmoq, telefon orqali gaplashmoq, xalq uchun xizmat qilmoq, kelajak haqida o'ylamoq* kabi voqelanishlarda fe'llarning ot leksemalari bilan birikishini kuzatish mumkin. Bu turdagi hosilalarda tobe vaziyatdagi narsa-hodisa, keng ma'noda predmetni nomlovchi leksemalar (otlar) fe'llarga morfologik vosita – kelishik shakli va ko'makchi yordamida birikib, obyektli birikmalarni shakllantiradi. Bu esa fe'lga xos boshqa sintaktik imkoniyatlar mavjudligini, fe'l va ot bog'lanishlarida morfologik va sintaktik omillar voqelanganligini ko'rsatadi.

Fe'lli SBlarini ma'noviy xususiyatlari asosida ikki guruhga ajratish mumkin:

- 1) [belgi-harakat] ma'noli SBlari;
- 2) [obyekt-harakat] ma'noli SBlari.

Demak, hokim a'zosi fe'lli birikmalar ikki ma'noviy guruh: [belgi-harakat] va [obyekt-harakat] ma'noli SBlaridan iborat.

Fe'l ot, sifat, son, ravish, olmosh va taqlid so'zlar bilan sintaktik aloqaga kirishar ekan, hokim mavqeyida gavdalanadi. Mazkur bog'lanishlar natijasida harakat-holatning obyekt va belgi-xususiyatini aniqlashga xizmat qiluvchi SBlari yuzaga keladi. Fe'lga xos

biriktiruvchanlik imkoniyatlari faqat hokim mavqeyida voqelanishini belgilaydi. Harakat-holatning belgi-xususiyati yoki obyektga aloqador ma'nolari fe'lga tobelanuvchi ot, sifat, son, ravish, olmosh, taqlid so'zlar tomonidan aniqlashtiriladi. Oqibatda, ikki xil, ya'ni [obyekt-harakat] va [belgi-harakat] ma'nolarini ifodalovchi fe'lli birikmalar hosil bo'ladi. Bunday birikmalarda fe'l o'z lug'aviy ma'nosi, grammatik shakli va sintaktik vaziyatini tobelanuvchi so'z yordamida aniqlashtiradi. Qiyoslang:

1.[Belgi-harakat] ma'noli SBlari: *yaxshi o'qimoq* (sifat+fe'l); *ikki-uch qaramoq* (son+fe'l); *pinhona uchrashmoq* (ravish+fe'l); *allanechuk so'ramoq* (olmosh+fe'l); *sim-sim og'rimoq* (taqlid+ fe'l).

2.[Obyekt-harakat] ma'noli SBlari: *she'rni yodlamoq* (ot+t.k+fe'l); *ko'chaga chiqmoq* (ot+j.k+fe'l); *poyezdda kelmoq* (ot+o'-p.k.+fe'l); *daladan qaytmoq* (ot+ch.k.+fe'l); *ketmon bilan chopmoq* (ot+ko'makchi+fe'l); *vatan uchun xizmat qilmoq* (ot+ko'makchi+fe'l); *farzand haqida qayg'urmoq* (ot+ko'makchi+ fe'l).

Fe'lning semantik, morfologik va sintaktik valentliklari unga tobelantirish, saylash huquqini beradi. Shu bois sifat, son, ravish, olmosh, taqlid leksemalari fe'llarga hech qanday morfologik vositasiz, ma'noviy va sintaktik valentliklari asosida tobelanadi. Fe'l leksemalari ham ayni valentliklarga egaligi tufayli sifat, son, ravish, olmosh, taqlid leksemalarini tobelantiradi. Tobelanuvchi so'zlar hokim mavqeyidagi fe'llar ifodalayotgan harakat-holatning belgi-xususiyatlarini aniqlab, izohlab keladi. Shuning uchun bunday fe'lli birikmalar [belgi-harakat] ma'noli so'z birikmalari deyiladi.

Ism leksemalar (ot, sifat, son, olmosh, sifatdosh, harakat nomi, taqlid, undovlar ham) fe'llarga kelishik ko'rsatkichi hamda ko'makchi yordamida tobelanadi va bu leksemalarga xos ma'noviy, morfologik valentliklar yuzaga chiqqanligidan darak beradi. Demak, hokim vaziyatdagi fe'llar tobe vaziyatni egallagan ismlarni (ot va shunday imkoniyatga ega bo'lgan sifat, son, olmosh, sifatdosh, harakat nomi, taqlid, undovlarni) boshqarib, [obyekt-harakat] ma'nosini shakllantiradi.

Tabiiyki, hokim a'zosi fe'llardan tuzilgan SBlari ham muayyan LSQiga ega. Ammo ularning LSQlari substansial sintaksis nazariyasi zaminida tiklanadi. Negaki, sintaktik sathning substansial tadqiqi lisoniy sintaktik birliklar, ya'ni SBlari va gaplarni hosil qiluvchi LSQlarni aniqlash imkonini berdi. Tilimizda SBLSQLari, ta'kidlanganidek, 16 xil bo'lib, bu

siradan fe'lli SBlarining lisoniy qurilishini umumlashtiruvchi LSQlarni ham aniqlash mumkin.

Lison-nutq farqlanishi asosida tahlil qilinganda nutqda moddiylashuvchi SBlari va gaplar nutqiy birliklar sanaladi. Substansial sintaksis lison sathida faqat SBlari va gaplarning LSQlarini qoldiradi.[2] SB va gaplarning LSQlari substansial sintaksisning tadqiq manbayidir. LSQlar yuksak darajadagi umumiylik bo'lib, ular ongimizda imkoniyat sifatida yashaydi.

So'zlarning o'zaro erkin birikishini ta'minlovchi doimiy o'zgarmas, qat'iy qolip borki, bu benihoya rang-barang birikmalarni istalgan miqdorda hosil qiluvchi $[W-W]=NB$ umumiy lisoniy qolipidir. Ism va fe'l birikuvidan iborat qurilma $[W-W]=NB$ ga muvofiq quyidagi ko'rinishni oladi: $[I - F]= [belgi-harakat] SB$.

$[I - F]=SB$ qolipida $[I - F]$ xususiy shakli faqat ismlar va fe'llar orasidagi sintaktik munosabatni umumlashtirsa, $[SB]$ ramzi mazkur munosabatdan kelib chiqadigan sintaktik ma'noni mujassamlashtiradi. Muhimi, bu sintaktik ma'no $[I - F]$ qurilmali SBlarini fe'lli birikmalarning boshqa turlaridan farqlaydi. Zero, mazkur birikuvdan $[belgi-harakat]$ ma'noli SBlari vujudga keladi. $[I-F]=SB$ ismlar va fe'llarning birikuvidan hosil bo'ladigan $[belgi-harakat]$ ma'noli SBlarining sintaktik qurilishini umumlashtiradi.

$[I-F]=SBLSQ$ fe'lli birikmalarning $[obyekt-harakat]$ ma'noli turiga xos lisoniy qurilishni umumlashtira olmaydi. Chunki fe'lli birikmalarning bu turiga tegishli lisoniy sintaktik qurilish xususiyatlarini tobe a'zoning hokim a'zoga kelishik va ko'makchilar yordamida birikish tarzi belgilaydi. Bu morfologik vositalar tushum, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigi va ko'makchi shaklini oladigan ismlarning fe'llarga bog'lanishini ta'minlaydi. Kelishik va ko'makchilarga xos biriktirish qobiliyati lug'aviy asoslarning semantik birikuvchanlik qobiliyati bilan birgalikda yuzaga chiqishi sintaktik qurilishga xos asosiy xususiyatdir. Ismlardan tuzilgan $[obyekt]$ ma'noli tobe a'zoning fe'llardan iborat $[harakat]$ ma'noli hokim a'zoga kelishik va ko'makchi vositasida birikishini quyidagi LSQlar o'z mohiyatida mujassamlashtiradi:

1. $[I^{kk}-F]=[obyekt-harakat] SB$.
2. $[I^{ko'm}-F]=[obyekt-harakat] SB$.

DAVLAT TILI – IJTIMOIIY TARAQQIYOT VA MILLIY YUKSALISH MEZONI

XULOSA. O'zbek tilida [obyekt-harakat] ma'noli SBlarining lisoniy sintaktik xususiyatlari $[I^{kk}\sim F]=SBLSQ$ va $[I^{ko'm}\sim F]=SBLSQ$ mohiyatida aks etadi. Tobe a'zoning umumiy morfologik tabiati ularni $[I^{m.v}\sim F]=SBLSQ$ ga birlashtiradi. Demak, til sathida $[I^{m.v}\sim F]=SB$ qolipi [obyekt-harakat] ma'noli SBlarining, $[I\sim F]=SB$ qolipi esa [belgi-harakat] ma'noli SBlarining umumiy LSQi sifatida lisoniy sintaktik birlik maqomida bo'lib, SBleri tizimida hokim a'zosi fe'lli SBlarining lisoniy va ma'noviy xususiyatlarini uyg'unlashtiradi.

Umuman, SBleri lisoniy mohiyatida sintaktik va nominativ xususiyatlar uyg'unlashuvini o'rganish so'zlarning birikishi va rang-barang nutqiy hosilalar vujudga kelishida ona tilining sintaktik qonuniyatlari amal qilishini kuzatish, tahlil qilish, sintaktik birliklarning qo'llanish doirasi, vazifalar ko'lami va ta'sir quvvatini aniq tasavvur etish, adabiy til me'yorlarini o'zlashtirish va madaniy nutqni shakllantirish, o'z tilini bilish– sevib ardoqlash, ona tilida fikrlash – o'zlikni tanish barobarida milliy g'urur tuyish uchun behad zarurdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Назарова С.А. Сўз бирикмаси синтаксиси субстанциал талқинда.–Т.: Фан, 2015. – 112 б.
2. Қурбонова М. Ҳозирги замон ўзбек тили (сода гап синтаксиси учун материаллар). – Т.: ЎзМУ, 2002. – 117 б.

ПЕРИФРАСТИК НОМИНАЦИЯНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Қобилова А.Б.

БухДУ инглиз тилшунослиги
кафедраси ўқитувчиси

Перифраза - лингвистик фанда аниқ тушунчага эга бўлмаган ҳодиса. Бу birlik тавсифловчи ифода сифатида белгиланади ва троп сифатида кўпинча бошқа тил birlikлари каторида кўйилади. Бу ҳақда И.Э.Умаров кўйндагиларни таъкидлайди: "...парафразалар бадний тавсир воситаларидан бири сифатида оғзаки нутқимизда ҳам, ёзма нутқимизда ҳам кўпи қўлланилади, тилнинг бойишини, маъно